

**Галина Кузьменко,
старший викладач КМПУ ім. Б. Грінченка (м. Київ),
Переможець заочного Всеукраїнського конкурсу
«Серце віддаю дітям» в номінації «Мистецтво»**

ДУША І МУДРІСТЬ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ХРАМУ

(Урок за програмою «Мистецтво». 6-клас)

Музичне мистецтво

Тема уроку. Музика у храмі.

Тип уроку. Інтегрований.

Мета уроку.

Навчальна:

- ознайомити зі значенням нових понять і термінів: хорал, а капела, орган, поліфонічна музика, фуга; творчістю видатного німецького композитора й органіста Й.С.Баха;
- формувати навички активного сприйняття музичного твору та виконавської культури;
- дати знання про орган як невід'ємну частину середньовічного храму, його виникнення та розвиток;
- збагатити й систематизувати знання про мистецтво середньовіччя, про особливості готичного собору як найвищого зразка синтезу різних видів мистецтва.

Розвиваюча. Розвивати навички:

- образного сприймання музики, творів образотворчого мистецтва та літератури;
- вокально-хорового співу (ланцюгове дихання, кантиленний спів, двоголосся);
- читання нотного запису.

Виховна. Виховувати:

- естетичну культуру через сприйняття творів різних видів мистецтва у їхньому взаємозв'язку та взаємопроникненні;
- повагу до надбань світової мистецької спадщини.

Завдання уроку:

- участь у бесіді;
- спостереження та сприймання нового матеріалу, ознайомлення з новими поняттями й термінами;
- розвиток вокально-хорових навичок;
- слухання та обговорення музичного твору Й.С.Баха: органна фуга d-moll.

Обладнання. Слайди:

- № 1. Готичне мистецтво Великої Британії. Собор у Солсбері;
- № 2. Готичне мистецтво Франції. Собор у Реймсі;
- № 3. Готичне мистецтво Німеччини. Собор у Кельні;
- № 4. Фрагмент вітража Отьонського собору із зображенням біблійного царя Давида з арфою, (біля 1515 р.);
- № 5. Ян ван Ейк. Фрагмент розпису Гентського вівтаря 1432 р. „Янголи, що співають”;
- № 6. Орган і симфонічний оркестр Большого залу Московської консерваторії ім. П.І.Чайковського;
- № 7. Орган Домського собору в м. Рига;
- № 8. Один із старовинних органів;
- № 9. Малюнок із мініатюри 1270 р. Органіст, що грає на дерев'яному органі - позитиві;
- № 10. Орган, на якому грав Й.С.Бах;
- № 11. Виконавець на пересувному органі. Зі старовинної гравюри;
- № 12. Св. Цецилія, що грає на портативі. Робота невідомого автора (біля 1510 р.);
- № 13. Портрет Й.С.Баха;
- № 14. Оркестр часів Й.С.Баха, у складі якого зображено орган. Із гравюри 1732 р.;
- № 15. Інтер'єр церкви у Стамфорді, 1956 – 1957 рр. (Коннектикут, США);
- Диск із записом музики: Й.С.Баха: фуга d-moll.

- Комп'ютер, мультимедійний екран.

Міжпредметні зв'язки: світова та українська художня культура, образотворче мистецтво.

Методи і прийоми, що використовуються вчителем на уроці:

розповідь-пояснення, бесіда, ілюстрація наочності, стимулювання, педагогічне спостереження, колективне обговорення, порівняльний аналіз, методи контролю та самоконтролю.

Види діяльності учнів на уроці:

- вокально-хорова;
- слухання-сприймання;
- пізнавально-оцінна.

Хід уроку

I. Організаційна частина.

1. Музичне вітання.
2. Перевірка готовності учнів до уроку.

II. Актуалізація набутих знань та чуттєвого досвіду учнів.

(На мультимедійному екрані висвітлюються зображення готичних храмів).

- До якого художнього стилю відносяться ці архітектурні споруди?

(Готичного стилю).

- Назвіть, які види мистецтва охопив готичний стиль.

(Архітектуру, скульптуру, живопис, декоративно-прикладне мистецтво, книжкове оформлення, костюм).

- Яка архітектурна споруда займала визначне місце у мистецтві готики, являючи собою найвищий зразок синтезу архітектури, скульптури та монументально-декоративного мистецтва?

(Собор).

- Розгляньте уважніше ці величні й розкішні витвори мистецтва архітектури часів середньовіччя. Уявіть себе в одному з таких храмів. Яка за характером музика звучить у вашій уяві при спогляданні цих архітектурних образів?

(Велична, урівноважена, духовна, піднесена тощо) Я повністю згодна з цими емоційними характеристиками.

III. Повідомлення теми, завдань уроку, мотивація навчальної діяльності учнів.

Ми вже підкреслювали, що готичний собор являє собою найвищий зразок синтезу архітектури, творів образотворчого та декоративного мистецтва. Але крім цього готичний храм неможливо уявити собі ще без одного виду мистецтва, - без ... допоможіть мені, *(без музики)*, адже протягом багатьох століть у храмах середньовічної Європи лунала музика, яка супроводжувала богослужіння. Злагоджений хоровий спів у супроводі урівноваженого й величного звучання органа чудово підходили до архітектури готичних соборів, надавали їм піднесеності, урочистості, таємничості. Особливе, трепетне ставлення до музики виявлялось у великій кількості гравюр, скульптурних композицій чи живописних творів, присвячених зображенню святих, янголів або міфічних героїв з музичними інструментами. Так, на встановленому в Отьонському соборі біля 1515 р. вікні з вишуканими вітражами можна побачити біблійного царя Давида, який натхненно грає на арфі.

Сьогодні на уроці ви ознайомитеся з творчістю видатного німецького композитора Й.С.Баха, музичними образами, що відтворені у творах образотворчого мистецтва, дізнаєтесь про історію виникнення й розвитку найбільшого з музичних інструментів – *органа*. Це допоможе вам збагатити й систематизувати знання про мистецтво середньовіччя.

IV. Вступна розповідь.

Безпосереднім виконавцем церковної музики був хор, злагожене звучання якого нагадує досконалий багатоголосний інструмент. Йому доступні усі засоби музичної виразності: від прозорого піаніссімо до величного тріумфального фортіссімо, колосальні піднесення та миттєві спадання звучності, уповільнення або прискорення темпу. Хоровий спів може передати найтонші відтінки почуттів, що утілені в музиці, здібний намалювати живописні музичні картини. Злагоженість та стрункність хорового звучання наповнювали храм величчю, могутністю, урочистістю й таємничістю. Здавалось, що архітектура і музика „співають” в унісон [2].

Особливе місце у церковному пісенстві доби середньовіччя приділялось *хоралу* як важливішої частині богослужіння [3]. Латинський термін *choralis* виник від грецького *choros* – хор і означав хоровий церковний пісенспів. У католицькій

музиці хорали були одноголосними, тобто призначались для виконання в унісон. Їхні мелодії відрізнялись піднесеним, урочистим характером, виконувались повільно і стримано. Подивіться на цих натхненно співаючих янголів роботи нідерландського живописця Яна ван Ейка. Це фрагмент вишуканого розпису Гентського вівтаря, який створено у 1432 р. Особлива художня манера письма, яка посилюється тонкою проробкою деталей, створює враження витонченості, майже невагомості їхніх постатей. Здається враження, що ми чуємо цей спів, відчуваємо його сердечність, піднесеність.

Так саме злагоджено, уважно слухаючи один одного, заспівайте розспівку.

V. Вокально-хорова вправа №1

На дошці записані ноти одноголосної розспівки. Вчитель пропонує:

- визначити кількість чвертей у такті (*дві чверті*);
- проплескати нотний запис;
- визначити тональність;
- прослухати настройку й заспівати.

(Виконання вправи)

Вчитель поділяє клас на 2 голосові партії, пропонує:

- додати ще один голос, який буде виконувати на м3 вище ту саму мелодію.

(Виконання вправи у мінорі)

Вчитель пропонує:

- заспівати ту саму мелодію у мажорі.

(Учні слухають настройку, виконують вправу на два голоси у мажорі)

Вокально-хорова вправа №2. Запропонована мелодія виконується на різні склади.

На дошці записані ноти одноголосної розспівки (*без визначення тактів*).

Вчитель пропонує:

- визначити кількість чвертей у такті (*три чверті*);
- зробити тактування;
- проплескати нотний запис з визначенням сильної долі;
- визначити тональність;

- прослухати настройку й заспівати у повільному темпі, зв'язно, протяжно,- „легато”.

(Виконання вправи)

- заспівати легко, відривчасто, стрибаючи,-„стакато”;

(Виконання вправи)

- заспівати, починаючи від pp і поступово наростити до злагодженого, красивого f ;

(Виконання вправи)

- навпаки, починаючи від f поступово повернутися до

(Виконання вправи)

VI. Виконання Поліфонічного вокалізу №1 на тему Й.С.Баха комп. Д.Кабалевського.

(Під час виконання звертається увага на виразність фраз, динаміку, злагодженість звучання, передачу характеру).

VII. Вивчення нового матеріалу.

У маленьких капличках, які мали назву „капела”, хор співав без супроводу. Тому *хоровий спів без акомпанементу має назву: хор а-капела.* [4, 72] Але у великих церквах хоровий спів лунав у супроводі органа.

Орган називають „королем інструментів”. Або говорять, що це великий симфонічний оркестр, на якому грає ... лише одна людина! Коли лунає орган, чутно усі інструменти оркестра: здається, що співають труби та скрипки, флейти й кларнети, валторни, віолончелі, туби й контрабаси. Крім органа з жодного музичного інструмента, не можна здобути такі низькі, подібні до голосів тромбонів звуки, або світлі й ніжні, як голоса флейт звучання, що сяють і переливаються немов дзвіночки!

На симфонічному концерті ми бачимо ... кого, допомагайте мені ... *(учні: і диригента за диригентським пультом, і музикантів, що грають в оркестрі).* Весь оркестр перед нашими очима. А слухаючи органну музику, ми бачимо багатоголосні органні труби, адже усім цим інструментом керує один музикант – органіст. Коли він грає, майже захований від наших очей, він змушує лунати усі органні труби [4].

Справді, рган – найвеличний з усіх музичних інструментів. І не тільки тому, що це найбільший за величиною корпусу і звуковим обсягом музичний інструмент. Але й тому, що орган – сольний інструмент у церковній музиці, який набув особливого поширення у середньовіччі, в епоху розквіту готичного стилю. Готичний собор не можна уявити без органа. Зверніть увагу на схожість його зовнішніх форм з архітектурою готичних соборів. Перед вами один з найдавніших і значних пам'яток Латвії – Ризький Домський собор. В архітектурному комплексі Домського собору, який створювався протягом XII – XIX століть увічнено мистецтво кращих майстрів. Інтер'єр собору прикрашають роботи кращих каменярів середньовіччя, тут можна милуватися різьбленням по дереву майстрів XV - XVII ст., настінними розписами, вітражами, декоративними роботами ризьких ремісників. Домський собор до сьогодні зберіг свій середньовічний вигляд і став своєрідним музеєм, який ознайомлює з різними культурно-історичними епохами. Широковідомий і орган Домського собору. У 1881 р. Міська управа звернулась до відомої музичної фірми у місті Вюртемберг із проханням побудувати в Домському соборі „найвеликий і найкращий у світі орган”. Заказ було виконано за неповних три роки і в 1884 році орган було введено в експлуатацію. При побудові інструмента були використані новітні досягнення органної техніки того часу. За свідченнями спеціалістів фірма, дійсно, побудувала не тільки найвеликий, але і найбільш досконалий за конструкцією інструмент, який за своїм звучанням і сьогодні належить до найкращих інструментів Європи. Звуки органа, що бурхливим потоком лунають під стрілчастими сводами чудового за своєю акустикою зала, найкращим чином гармонують зі старовинним, суворим і величним собором, готичний вигляд якого можна порівняти з застиглою музикою.

В основі органа система труб, з яких, за допомогою повітря, що подається спеціальними механізмами, видобувають звуки різних тембрів і регістрів. Він має кілька клавіатур, на яких органіст грає як на фортепіано, натискаючи на клавіші руками (мануал) і ногами (педаль). Але, на відміну від фортепіано, *орган не струнний, а духовий клавішний інструмент, і родич не клавішним інструментам, а маленькій флейті* [5].

У давні часи, коли складних музичних інструментів ще не було, декілька сопілок різного розміру з очерету стали поєднувати разом. Стародавні греки цей інструмент назвали флейтою Пана, адже вважали, що його вигадав бог лісів та гаїв Пан. Подивіться на один з найдавніших органів, він дійсно нагадує кілька поєднаних сопілок. На одній флейті грати легко: їй потрібно мало повітря. Але грати на кількох одразу значно важче – не вистачає дихання. Тому вже у далекій давнині люди шукали механізм, який міг би замінити людське дихання. І такий механізм знайшли: нагнітати повітря стали міхами, саме такими, як ті, котрими ковалі роздували вогонь у горні. Це можна побачити на малюнку з мініатюри 1270 р., на якому зображено органіста, що грає на старовинному органі – позитиві.

У II столітті до н.е. в Олександрії винайшли гідравлічний орган. У ньому повітря нагніталось не міхами, а водяним пресом. Тому воно поступало більш рівномірно і звук був кращим.

Минали століття. Інструмент ставав більш довершеним, досконалим. З'явився так званий виконавський пультик чи виконавський стіл. На ньому декілька клавіатур, які розташовані одна над іншою, а знизу – величезні клавіші для ніг – педалі, завдяки яким видобували найнижчі звуки.

Звичайно, давно були забуті очеретяні сопілки – флейти Пана. В органі лунали металеві труби, причому їх кількість доходила до багатьох тисяч. Зрозуміло, якщо би кожній трубі відповідала клавіша, то на інструменті з тисячма клавіш грати було б неможливо. Тому над клавіатурами зробили реєстрові ручки чи кнопки. Кожній клавіші відповідають кілька десятків, а то і сотен труб, які видають звуки однієї висоти, але різні за тембром. Їх можна включати або виключати реєстровими ручками, і тоді, за бажанням композитора та виконавця, звук органа стає схожим то на флейту, то на гобой чи інші інструменти, він може навіть імітувати спів птахів.

У добу середньовіччя органами зацікавилася церква. В усіх католицьких соборах і великих церквах були побудовані органи. Їх урочисте і величне звучання якомога краще підходило до архітектури готичних соборів з їх спрямованими угору гостроверхими баштами, високими сводами та стрілочастими арками [5].

Кращі музиканти світу служили церковними органістами й супроводжували церковний спів. Але поступово орган перетворився на сольний інструмент. І композитори вже створювали для нього „світські” твори, що не були пов’язані з церквою.

У 13-16 ст. широкого розповсюдження набув малий пересувний орган - портатив - з ніжним, світлим звучанням, який використовувався в ансамблі з іншими інструментами, зокрема для акомпанементу танцям [3]. Це ілюструє старовинна гравюра, а також робота невідомого майстра, створена біля 1510 р., яка зображує святу Цецилію, що грає на портативі.

Багато чудової музики було написано для цього інструменту різними композиторами, у тому числі Йоганом Себастьяном Бахом – геніальним німецьким композитором, блискучим органістом-імпровізатором. Подивіться на гравюру 1732 р., на якій зображено оркестр часів Й.С.Баха. У його складі можна побачити орган. Для органа – свого улюбленого інструменту, композитором створено величезну кількість творів. Серед них – хоральні прелюдії, хорали, фантазії, токати, прелюдії і фуги. Уся творчість Й.С.Баха, і особливо твори для органа, - це вершина світового поліфонічного мистецтва!

Поліфонічна музика – це музика багатоголосся, коли мелодія кожного голосу має самостійне, однаково важливе значення та розвиток. Термін „поліфонія” виник від грецького *poly* – що означає „багато” та *phone* – „голос”, „звук” [5].

Музичний твір, в якому одна і та сама мелодія (тема), змінюючись і розвиваючись, проходить у різних голосах (вокальних чи інструментальних), називається **фугою**. Термін походить від латинського слова *fuga* – *біг*. Це найвища й найскладніша форма поліфонічної музики.

Фуга починається головною темою в одному з голосів, а далі ця тема з’являється в другому і третьому, залежно від кількості голосів. Головна тема або окремі її інтонації, з’являючись у різних голосах, безперервно розвиваючись та рухаючись, утворюють поліфонічну тканину фуги що робить таку музику надзвичайно „живою” і „людяною”, образною і хвилюючою. Розвиток тем у поліфонічному творі можна ... побачити! Не дивуйтеся, це не помилка! „Фуга” – таку назву власному твору дав Мікалоюс Константинас Чюрліоніс, литовський

майстр, який поєднував у своїй особі музиканта і художника, а написані ним живописні твори безпосередньо пов'язані з його музичною творчістю.

(Учитель пропонує розглянути репродукцію картини М.К.Чюрльоніса „Фуга” і прослухати органну фугу Й.С.Баха).

VIII. Слухання музики. Обговорення твору.

Орієнтовні питання для учнів.

- Які образи виникали у вашій уяві при слуханні цієї музики?
- Чи можна порівняти переплетення голосів цього твору з бесідою кількох людей?

(Відповіді учнів).

- Мені здається, що перше проведення теми, такої спокійної, урівноваженої - нагадує впевнену розповідь однієї людини, яка ніби захоплює своїми словами інших співбесідників, і вони почергово вступають до цікавої розмови.

- Як розвивається тема? Чи змінюється її характер?

(Музика стає дедалі енергійнішою, активнішою...)

- Охарактеризуйте фінал фуги.

(У фіналі тема набуває могутнього, непереможного характеру, стає сильною, вольовою)

- Так поступово, безперервно розвиваючи стриману, урівноважену тему, Й.С.Бах створює яскравий музичний образ, сповнений життєвої краси і сили.

IX. Узагальнення, систематизація та корекція набутих знань.

- Яке значення у мистецтві середньовіччя надавалося музиці?
- Який зміст, на вашу думку, має ця музика: легкий, поверховий, чи серйозний і глибокий?
- Чому музика, написана три століття тому, й досі хвилює і радує людей?
- Як ви вважаєте, чи потрібна у нашому бурхливому житті така глибока, духовна, серйозна за змістом музика?

(Відповіді учнів)

Відповіддю на це питання буде демонстрація ще одного слайда. Сучасні католицькі храми, які побудовані за новітніми технологіями й прикрашені розкішними вітражами, створеними зі складних конструкцій технікою „скляних плит” не відходять від середньовічних традицій, демонструючи синтез архітектури, монументально-декоративного мистецтва і музики. Таким яскравим прикладом, що доводить можливість гармонійного входження „короля” інструментів – органа в сучасний інтер’єр храму є церква у Стемфорді (Коннектикут, США), побудована у другій половині ХХ століття.

Справді, органна музика – це музика серйозна і глибока за змістом. Вона вимагає значної зосередженості та уваги при сприйнятті, мобілізації усіх внутрішніх сил людини. Така музика надає життєвих сил, збагачує духовний світ людини, змушує задуматися над вічним прагненням людства до світла і гармонії.

Х. Підведення підсумків уроку:

1. Оцінка діяльності учнів під час уроку.
2. Проголошення уроку завершеним.

Примітка.

У зв’язку з великим обсягом дослідженої літератури, цікавої інформації і прагненням автора найбільш глибоко розкрити тему, матеріал для проведення уроку навмисно створено великим. При практичному проведенні уроку, вчителям пропонується використовувати надану розробку виходячи з наявного часу, технічних можливостей та підготовленості учнів.

Використана література

1. Энциклопедия мирового искусства: Искусство витража от истоков к современности / Вирджиния Чиффо Рагин, Мэри Клеркин Хиггинс (2 гл.). – Издание на русском языке, copyright 2004 «Белый город», Москва.
2. Мистецтво: Підруч. для 6-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / М65 Л.М.Масол, О.В.Гайдамака, О.А.Комаровська, І.В.Руденко; За заг. ред. Л.М.Масол. – К.: Генеза, 2006.
3. Музыкальная энциклопедия / Гл. ред. Ю.В.Келдыш. т. 6. Хейнце – Яшугин – М.: Сов. энциклопедия, 1982.

4. Могилевская С. У лиры семь струн: Научно-художественная лит-ра / Художник Н.Мищенко. – М.: Дет. Лит., 1981.
5. Михеева Л. Музыкальный словарь в рассказах. – М.: 1986.